

מבוא

יותם בנזימן

מעשה במרצה ישראלי שנסע ללמד בארצות הברית. "ההרצאות", הוא אמר באנגלית רהוטה לקהל שומעיו, "תתקיימנה בימי השבוע הזוגיים". הקהל כולו נעץ בו עיניים משתוממות ושתק. רק אז חלפה בתודעתו של המרצה המחשבה ששני, רביעי ושישי הם ימים זוגיים רק עבור דוברי עברית. באנגלית אין ל-Monday דבר וחצי דבר עם המספר שתיים, ול-Wednesday אין כל קשר לארבע. עבור דובר העברית, לעומת זאת, ימי השבוע נמנים והולכים. אפשר לומר שדובר העברית - ימיו ספורים. זוהי כמובן הלצה, אולם רק למחצה; שכן אף אם אין דובר העברית עומד לכלות מן העולם (וזה משמעותו האמתית של הביטוי "ימיו ספורים"), הרי אפשר בהחלט לטעון שתודעת הזמן שלו שונה מזו של דובר האנגלית, והיא מגולמלת בשפה שהוא דובר. יש לו מודעות וקשב לזמן החולף ולרצף הנוצר בו. דובר האנגלית, לעומת זאת, קשוב (בין השאר) להווה המתמשך - זה המצוין באמצעות הסיומת ing. את מצב התודעה המגולם בקשב לזמן הזה היטיב לתאר דויד גרוסמן בספר **הדקדוק הפנימי**; אלא שהדקדוק הפנימי שם אינו רק פנימי, אלא גם נזקק לצורות שאינן עבריות, כמו "חולמינג".

ימיו של דובר העברית ספורים עוד מבראשית. הלוא שני, רביעי ושישי אינם רק ימיו של השבוע הנוכחי. הם נקראים על שמם של ששת ימי בריאת העולם. הנה אפוא משהו על כוחה של העברית כשפת תרבות. המילים המציינות את הימים, מילים יומיומיות, מגלמות מבלי משים את רובדי העומק המשוקעים בעצם הגייתן. דובר העברית אינו צריך להתאמץ כדי ליצור זיקה בין שפתו הדבורה לבין מקורותיה התרבותיים וההיסטוריים. השפה היא שפת תרבות בעצם השימוש שלנו בביטויים שמהם היא מורכבת. דומה אפוא שאנחנו דוברים את שפת התנ"ך. כשהילד אומר לחבריו: "אני הולך הביתה", אין הוא צריך לדעת שהמילה "הביתה" מופיעה בתנ"ך 18 פעמים. אין הוא צריך לתת את דעתו על כך שהצורה הזאת, שמשמעותה "אל הבית", שימשה - ומשמשת - גם במילים אחרות שהוראתן לבוא אל מקום, כמו "החדרה", "הרחובה" או "ארצה". וכשכולנו מדברים דבר יום ביומו על העולים ארצה רק מעטים מאתנו נותנים את דעתם על הביטוי עתיק היומין הזה ועל משמעויותיו - הן הגיאוגרפיות הן הערכיות. כבר בספר בראשית, כבר בסיפורי האבות, כנען היא הארץ שאליה עולים, ומצרים היא הארץ שאליה יורדים.

האומנם אנחנו דוברים את שפת התנ"ך? אם כך הדבר - מדוע מתקשים כל כך הילדים בהבנת הנקרא ובלומדי המקרא? ומדוע נאלץ משרד החינוך להודיע קבל עם ועדה (עוד ביטוי שמקורו מקראי, במלכים ב טו, י - שם ללא המילה "ועדה") שהוא מבקש מן המורים שלא להיענות ליוזמות החדשות לתרגם את התנ"ך

לעברית מודרנית המובנת לכל ילד? אם כולנו חכמים, כולנו נבונים, כולנו יודעים את התורה – מדוע נולדות יוזמות תרגום כאלה מלכתחילה?

רזיה של התורה חתומים בפני רבים משום שאין הם יודעים את השורשים שהצמיחו את המילים שבהן הם משיחים לפי תומם. קצה הקרחון בידיהם, אולם המהות משוקעת עמוק מתחת לפני המים. ידיעת השפה העברית על בורייה פירושה חיבור למקורותיה העתיקים והכרת שכבות העומק של הביטויים והמילים שהצמיחו אותה. התקשורת בין בני אותו הדור ראוי לה שתישען על התקשורת הבין-דורית: על השיח עם מקורות התרבות והיצירה מקדמת דנא.

לודוויג ויטגנשטיין מתאר את התפתחותה של השפה במילים הללו: "את השפה שלנו ניתן לראות כעיר עתיקה: מבוך של סמטאות וכיכרות, בתים ישנים וחדשים, ובתים עם תוספות מתקופות שונות; וכל זה מוקף בהמון פרכים חדשים עם רחובות ישרים וסדורים ועם בתים אחידים".¹ מילים נכנסות אל השפה ויוצאות ממנה. ביטויים משנים את משמעותם, לובשים צורה ופושטים אותה. להבין את השפה פירושו לחיות אותה: לסייר בעיר שמתאר ויטגנשטיין. ודוק: אין זה סיורו של התייר המגלה ארץ לא נודעת. אנחנו מסיירים בעירנו שלנו. אנחנו בוחנים את שפת האם שלנו.

מחד גיסא, אנו יודעים את שפתנו על בורייה. איננו זקוקים להגדרה שתתחם את גבולות השימוש הראוי במילה כלשהי, וייתכן שהגדרה שכזאת גם אינה אפשרית. ואכן כך כותב ויטגנשטיין, בדברו על השימוש במילה "משחק": "כיצד נתחם מושג המשחק? מהו עדיין בחזקת משחק ומה כבר איננו משחק? התוכל לציין את הגבולות? לא. ביכולתך למתוח אי-אילו: שכן הם לא נמתחו עדיין (אך זה מעולם לא הפריע לך כאשר השתמשת במילה 'משחק')".²

מאידך גיסא, ידיעתנו הטבעית את השפה אין פירושה שאיננו צריכים ללמוד אותה. לימוד הבוחן את מקורותיה יוצר זיקה בינינו לבין התרבות שממנה צמחנו. הוא מבאר לנו באופן עמוק מי אנחנו. ויטגנשטיין כותב: "לדמות שפה פירושו לדמות צורת חיים".³ שפת התרבות שלנו היא צורת החיים שלנו. כאן מפסיקה המילה "שפה" לתפקד רק כאמצעי לתקשורת בין בני אדם. "שפה" במובנה העשיר הזה אינה כוללת רק מבעים לשוניים. היא הקוד שצריך ללמוד כל מי שמבקש להיות בן בית בתרבות. אפשר להידרש כאן למילון אבן-שושן, המגדיר "תרבות" כ"קולטורה, סך ההישגים בהתפתחותו הרוחנית של אדם או של חברה בהשכלה, במדע, באמנות, בארגון החברה, בדת ובמוסר וכדומה", אבל גם כ"התנהגות, אורח חיים, נימוס, דרך ארץ".

1. לודוויג ויטגנשטיין, *חקירות פילוסופיות*, מגרמנית עדנה אולמן-מרגלית, ירושלים: מאגנס, תשנ"ה, סעיף 18.

2. שם, סעיף 68.

3. שם, סעיף 19.

מן הטענה "לדמות שפה פירושו לדמות צורת חיים" נובע ששאלת מעמדה של העברית בזמננו חופפת את שאלת זהותנו כפרטים וכציבור. ניתוח מעמיק של מהותה ושל זיקותיה השונות של השפה - לעברנו התרבותי, לתרבויות אחרות, לשפת הרחוב ולשפת הספר - יוכל ללמד אותנו רבות על זהותה של מדינת ישראל ושל קבוצות בתוכה. ויתרה מזאת: כל אחד מאתנו משתמש ברבדים שונים של השפה בהקשרים שונים, ומתאים את דבריו, כמעט בלי משים, לקהל היעד שלו, לציפיותיו ממנו, לקשר שלו עמו. מה שנחשב לשפה וולגרית בהקשר אחד עשוי להיחשב להומור ולשנינות בהקשר אחר. שאלת השימוש שלנו בשפה מקרינה אפוא על יחסנו לחינוך ילדינו, לעמיתינו במקום העבודה והלימודים, לכל מי שאנו באים עמו במגע ומשא.

בשנת תשס"ח (2008) התכנסה במכון ון ליר בירושלים קבוצת דיון שבחנה את שאלת מעמדה של העברית כשפת תרבות. מאמריהם של המשתתפים בקבוצה חברו להוצאותיהם של חוקרים נוספים והוצגו בכנס שנערך במכון בתשס"ט (2009). הספר שלפנינו מאגד את המאמרים הללו. הזמן שחלף מאז כינונה של הקבוצה ומאז הכנס הוליד מטבע הדברים מחקרים חדשים שלא כולם זוכים כאן להתייחסות, אולם לזו הדברים נשאר בעינו. כותבים כאן חוקרים של השפה לצד אנשים שהעברית היא מלאכת יומם: אנשי האקדמיה ללשון העברית, אנשי חינוך, יוצרים, מתרגמים, סופרים. אחדים מן המאמרים כאן הם מאמרים אקדמיים ואחדים אינם כאלה. מקצתם הם פרי עבודתו של מתבונן הממפה את השדה שהוא בוחן בכלים אנליטיים; ומקצתם הם עדויותיהם של בעלי הדבר עצמם על כלי עבודתם: על העברית כפי שהם חווים אותה כשהם מתרגמים אליה או ממנה, כשהם כותבים בה את סיפוריהם, כשהם משיחים בה לפי תומם. יש כאן פסיפס העוסק בשאלות של תרגום והבניה, של חינוך ושל גלובליזציה, של שפת רחוב ושפת קודש, של הקשר בין עברית לבין שפות אחרות, של דיבור ושל כתיבה, של שפת אם ושפת אב.

תוכן העניינים והאופן שבו מסודרים המאמרים בקובץ הזה משמרים את החלוקה שבין מאמריהם האקדמיים של החוקרים לבין עדויותיהם של אלו שהעברית היא מלאכת יומם. המאמרים האקדמיים מתחלקים לשניים: חטיבה אחת עוסקת בעברית ובגלגוליה התרבותיים, והחטיבה השנייה דנה בקשרים - או בקצרים - הנוצרים במפגש שבין העברית לבין שפות אחרות. העדויות מביאות את דבריהם של סופרת עברית, משוררת עברית, מתרגם לעברית, המפמ"רית לענייני לשון והבעה במשרד החינוך והעורך המייסד של פרויקט בן-יהודה באינטרנט.

החלוקה הזאת למאמרים ולעדויות נבחרה כדי להקל על הקורא ולהבהיר את מהותה של הסוגה של הטקסט שהוא קורא. היא גם מאוזנת היטב מבחינה מספרית: יש חמישה מאמרים בחטיבה הראשונה; חמישה בשנייה; וחמש עדויות. ועם זאת יש בחלוקה המדודה הזאת גם משהו מגביל, שכן סוגיות אינן מחולקות בהכרח לסוגות. המאמרים והעדויות משוחחים זה עם זה כפי שחברי הקבוצה שוחחו זה

עם זה במהלך דיוניה. ובשעת השיחה מתברר שלעתים החוקרים הכותבים מאמרים הם עצמם בעלי דבר העוסקים במלאכת העברית, ובעלי הדבר הכותבים עדויות הם עצמם מתבוננים חרי עין בתופעות תרבותיות רחבות היקף. לפיכך בחרתי שלא לסדר את המבוא הזה על פי סדר הופעתם של המאמרים בספר. המבוא מטייל בין מאמרי הספר על פי תוואי משלו – תוואי החופף לעתים את סדר הדברים בספר עצמו, ולעתים חורג ממנו. המסלול המוצע להלן אינו מחייב כמובן – אפשר למצוא בין המאמרים והעדויות שבספר גם זיקות מגוונות אחרות.

הקובץ נפתח במאמרו של **עמינדב דיקמן**. הכותרת שבחר דיקמן למאמרו מצטנעת משהו, שכן יש כאן, לדעתי, יותר מאשר "הרהורים בשולי עברה ועתידה של העברית". לא בשוליים מדובר כאן, אלא בלב לבה של התפתחות השפה העברית. דיקמן מראה את כפל הפנים של הלשון העברית לאורך הדורות ואת האופן שבו התעצבה לאור מגעה עם שפות אחרות. מחד גיסא היא נתפסה כשפת מלאכים וכלשון קודש שעושרן התרבותי של לשונות זרות הוא בגדר גזלת בכורתה. מאידך גיסא רווחה התפיסה שתידלדל ככל שתידלדל, לעולם לא תושחת דמותה כל כך עד שהקדושה הגלומה בה תימוג לחלוטין. עלינו לדבוק במלכה כנתינים נאמנים. אלא שתפיסת העברית כמלכה נדמית מיושנת וחסרת שחר כיום. דיקמן מנתח מקורות המשתרעים מיהודה אלחריזי ועד "הגשש החיזור", ומגיע למסקנה עגומה: "פגועה העברית שלנו" ו"נשחת מאוד תוארם של יודעיה". הענף הפגוע ביותר של העברית הוא השפה הגבוהה, והוא הזקוק לערבות הדדית מצדם של כל דוברי השפה – גם מצדם של הדוגלים בשפה "רזה" ועממית יותר.

הטענה שהעברית שלנו פגועה משקפת אולי שינוי מהותי במעמדה. כשהוקמה המדינה נחשב סיפורה של השפה העברית לסיפור הצלחה. מקובל לראות את הצינונות – עוד לפני הקמת המדינה, ובוודאי אחריה – ככרוכה בהחייאתה של השפה העברית. ראשיתה של ההחייאה הזאת, כפי שלמדנו כולנו בשחר ילדותנו, במאבקו חסר הפשרות של אליעזר בן-יהודה. רחל אליאור קוראת במאמרה תיגר על הטענה הזאת. העברית, כפי שמטעימה כותרת המאמר שלה, הייתה נחלת היהודים "מכל העברים", מאז ומעולם. מאמרה של אליאור מזמן שורה ארוכה מאוד של ספרים – מספר היובלים מן המאה השנייה לפני הספירה, שהוא מקורו של הביטוי "לשון עברית", ועד לימיו של בן-יהודה עצמו – המעידים על אנשים שכתבו בעברית, חשבו בעברית ודיברו בעברית. לא הייתה מאה, טוענת אליאור, שבה הייתה העברית שפה מתה. המקורות שהיא מציגה אינם כוללים רק חיבורים על אודות עניינים שבקדושה, אלא גם דברי שירה, ספרי שאלות ותשובות, אוטוביוגרפיות ודברי קינה על מוראות גורלם של היהודים לאורך הדורות.

ואף על פי כן יש להציב שני סייגים לדבריה של אליאור כאן, והם עולים משני מאמרים אחרים בקובץ. הראשון עניינו כתיבה פילוסופית בעברית. מן הרשימה הארוכה של אליאור נעדרים במידה לא מעטה ספרי הגות פילוסופיים. יהוידע עמיר מראה במאמרו שפילוסופים יהודים – גם כאלה ששלטו היטב בעברית

ואף כתבו בה (אבל לא דברי פילוסופיה) – העדיפו לחבר את משנותיהם ביוונית, בערבית, בלטינית ובגרמנית. הוא מנתח את בחירתם של רבי נחמן קרוכמל ושל שמואל דוד לוצאטו לכתוב דווקא בעברית. אצל קרוכמל יש בכך משום פנייה אל בני דורו שלו בשפת המקורות המוכרת לו, והטענתה בתוך כך במשמעות חדשה. הוא מתפקד כאיש האמצע המבצע סינתזה הגליאנית, שתפקידה להבהיר לבני שיחו היהודים שיוכלו להפיק רבות מן החיבור עם העמדה המשכילית, המודרנית ופורצת הגבולות. אחיזתה של דת ישראל באמת היא לדידו שיא שאליו מתקדמת צעד אחר צעד האנושות כולה. לוצאטו, מנגד, כתב בעברית כדי להתנגד לפילוסופיה ולמדע כשיטות עצמאיות. היהדות היא לשיטתו תורה עיונית-מעשית האמורה לעמוד אל מול המפעל הרציונליסטי. דווקא משום כך יש לתאר אותה בעברית. מבחינת התוכן ניצבו אפוא לוצאטו וקרוכמל משני עברי המתרס, אך שניהם נקטו את אותה השיטה עצמה: כתיבה בעברית לקהל קוראי עברית.

היה להם, לשניים, קהל קוראי עברית, משום שהבנים הזכרים בתרבות העברית למדו תמיד לקרוא בשפת הקודש, למען יוכלו לקרוא בתורה ולהתפלל. זהו הבסיס לסיגי השני שהזכרתי בדבריי על מאמרה של אליאור. העברית החיה שהוא מתאר היא שפתו של האב, אולם במשך מאות שנים היא לא תפקדה כשפת אם. לגני הילדים היה תפקיד מכריע בהפיכת העברית לשפתו של הבית כולו – הורים וילדים כאחד. **צביה ולדן** מספרת במאמרה על גני הילדים העבריים הראשונים ועל התפתחותם. הם נוהלו בשניים: גננת צעירה הממונה על החינוך, ולצדה מורה עברי האמון על הקניית השפה והתרבות העברית. שפה ותרבות פעלו אז שכם אחד. גן הילדים נקרא בית תרבות. הילדים רכשו את השפה הדבורה והכתובה יחד עם יסודות ההשכלה העבריים. הם הביאו את כל אלה אל הבית, שבו לא דיברו עברית. הילדים הקנו אפוא את שפת האם לאמותיהם. התהליך הזה התהפך: כיום מביאים הילדים את השפה מן הבית אל הגן. הגננות מתפקדות כ"שומרות" האמורות לחנך אותם לדבר בשפה תקנית. ולדן אינה מסתפקת בתיאורו של התהליך הזה, אלא מצביעה על דרכים אפשריות לשוב ולהפוך את גן הילדים לבית תרבות.

אלא שמבט נרחב יותר מגלה שאין בכך די. **מזל שיניאק**, המפמ"רית לענייני לשון והבעה במשרד החינוך, מצביעה בדברים שהיא כותבת כאן על הידלדלות הולכת ונמשכת לאו דווקא ברמת העברית של הלומדים במערכת החינוך, אלא של המשאבים המוקדשים ללימוד השפה. בכיתות א-ב מוקדשות לכך שמונה עד עשר שעות שבועיות. בחטיבת הביניים – שתיים. בבחינות הקבלה לאוניברסיטאות אין כל אמת מידה של שליטה בשפה העברית. לכאורה יש היגיון במגמת ההצטמצמות הזאת – הלוא בכיתות הנמוכות יש ללמוד את האלף-בית ואת הבנת הנקרא. מי שבגר, לעומת זאת, כבר יודע ומבין די צורכו. אולם הישגיהם הדלים של תלמידים במקצועות העברית, וכן תפיסת השפה לא רק ככלי לתקשורת אלא גם כשפת תרבות, פירושו שיש להקנות לשפה העברית יוקרה מחודשת. לשם כך יש צורך בהקצאת משאבים חומריים וגם בהעלאת קרנה של העברית בשיח הציבורי הכללי.

לזכותה של שיניאק יש לומר שאין היא מסתפקת בקינה; היא מספרת על תוכניות לימודים שמעצב משרד החינוך הלכה למעשה.

כתובת נוספת שאליה אפשר להפנות ביקורת, הצעות לשיפור ובקשות היא האקדמיה ללשון העברית. זו תופעה מבורכת כשלעצמה. במהלך דיוני הקבוצה שהתכנסה במכון ון ליר התברר לא פעם שהציבור הרחב – זה שחלקנו מרכים לקונן על מצב העברית "שלו" – פונה אל האקדמיה כדי שתקנה לו אוצר מילים בעברית לנהל בו את חיי היומיום שלו. רונית גדיש, המזכירה המדעית של האקדמיה, מנתחת במאמרה שורה של התלבטויות באשר למינוח העברי ההולך למונחים מקצועיים. בעשורים הראשונים של המאה העשרים הייתה פעולת המינוח צורך דחוף וחיוני כדי לאפשר את השימוש המלא בעברית בבתי הספר, בתעשייה ובמסחר, בחקלאות ובעולם המדע. האתגר שהעברית בכלל והמינוח העברי בפרט נדרשים לעמוד בו בתקופתנו הוא מבחן הגלובליזציה, הכרוכה במחיקה של הבדלים תרבותיים-לשוניים. האם יש לתרגם ביטויים מדעיים או טכנולוגיים לעברית, ואם כן – היכן ובאיזה אופן? גדיש מראה כאן מתודות של תרגום ויצירה של ביטויים שבהן השתמשה האקדמיה. מאמרה מלמד עד כמה עדינה היא מלאכת מציאת המינוח המתאים, שיש בו כדי לעלות בקנה אחד עם השימושים המקובלים בעולם מכאן, ולבטא רגישות ראויה לעברית ולמקורותיה העתיקים מכאן.

האקדמיה, שבה פועלת גדיש, ומשרד החינוך, שבו פועלת שיניאק, הם הכתובות שאליהן פונים המבקרים או הזקוקים להכוונה. ואל מי מופנים שבחיה של העברית היפה והנמלצת? לפעמים אל אסף ברטוב. ברטוב הוא עורכו ומייסדו של פרויקט בן-יהודה, שבו מקלידים מתנדבים אל רשת האינטרנט יצירות עבריות שזכויות היוצרים עליהן פגו ומותר להפיצן. ברטוב מנתח כאן את תגובותיהם של הקוראים ליצירות, הנשלחות אליו בדואר האלקטרוני. הוא מראה עד כמה מתפעלים הקוראים מן העברית העשירה שבה כתבו פעם. הם מעלים על נס הן את העברית הן את הפרויקט שלו – ואגב כך הם עצמם מרגישים צורך לכתוב בעברית הנדמית להם גבוהה. הם עושים זאת לעתים קרובות מתוך טעויות מביכות. הם אצים לתקן שגיאות הקלדה שאינן קיימות למעשה – הם סבורים שאיתרו כשלים, ואולם אילו בדקו במילון היו מגלים את בורותם. אלא שאין הם מעיינים במילון, בין השאר משום שהם שואבים את עיקר הידע שלהם מן האינטרנט עצמו. את ברטוב הם תופסים כ"בעל הבית" שהמקור העברי הוא "שלו": הם מבקשים ממנו "אקספוזיציה על תקופות, זרמים ומוטיבים בספרות העברית".

אל בת הצחוק העולה על השפתיים למקרא התיאור הזה מן הראוי שתתלווה גם נימה של מרירות, שכן התרבות העברית אכן מתנהלת במידה רבה באינטרנט (או במרשתת, כשמו בעברית). את יצירותיהם של גנסיין או של אחד העם אפשר היום למצוא על מסך המחשב בקלות רבה יותר מאשר בחנויות הספרים. מחקרי תרבות עכשוויים אינם יכולים שלא לבחון גם את המתרחש במרשתת. דלית אסולין עושה

זאת במאמרה על לשון הקודש והעברית בקרב החרדים דוברי היידיש. היא בוחנת את השיח החרדי על השימוש בעברית כפי שהוא עולה מכתביהם של חרדים ישראלים ושל חרדים החיים בחו"ל ומפורומים חרדיים באינטרנט.

ההבחנה בין עברית לבין לשון-קודש עשויה להיראות תמוהה. האין עברית לשון הקודש? אסולין מראה שהחרדים דוברי היידיש מבחינים בבירור בין השתיים: לשון-קודש היא לשון המקורות העבריים והארמיים, ועברית היא העברית הישראלית. הגייתן של שתי הלשונות שונה. מי שמדבר בלשון-קודש משתמש בהגייה האשכנזית – גם אם מבחינה תחבירית מדובר בעברית ישראלית לכל דבר. בעברית הכתובה, לעומת זאת, קשה הרבה יותר להבחין בין השתיים. קנאים במקומות שונים עוסקים בהכנת רשימות מילים "אסורות", הכוללות מילים עבריות חדשות, ובעיקר מילים ישנות שהוראתן בעברית החדשה עברה חילון לעומת שפת המקורות. הדיונים המתנהלים על הסוגיות הללו באינטרנט מלמדים שיותר משיש כאן הבחנה חד-משמעית בין שתי הלשונות, כל הכרעה משקפת עמדה אידיאולוגית מובהקת.

העברית המודרנית חודרת אל היידיש בעל כורחה. יש שיראו בכך עדות נוספת לניצחונה של העברית כשפת הציונות. דבר דומה קורה לערבית בישראל. ערבים רבים החיים בישראל מעידים שהשפה שבה הם מדברים שונה באופן מהותי מזו של חבריהם בארצות שהשפה השלטת בהן היא ערבית. הם מתבלים את שפתם, מבלי משים, במילים ובביטויים עבריים. עבד אלרחמן מרעי מתאר במאמרו את התופעה ההפוכה: את חדירתה של הערבית אל העברית. לדבריו עשו פרנסיה של המדינה היהודית מאמצים גדולים להקנות לה את תרבות המערב על חשבונה של התרבות המזרחית, ולכן סירבו ללמד ערבית במערכת החינוך או להנהיג כיתוב ערבי במסמכים רשמיים. המגמה הזאת השתנתה לאחר מלחמת ששת הימים, שכן מאז נוצר חיכוך מתמיד בין האוכלוסייה הערבית לאוכלוסייה היהודית. מרעי מראה את חדירתה של הערבית אל העברית בשורה ארוכה של תחומים: שמות מאכלים ופריטי לבוש, ברכות וקללות, צירופי לשון ועוד.

מרעי מסיים את מאמרו בקביעה שתפוצתה של לשון אחת בקרב דוברי לשון אחרת עשויה לתרום לקירוב לבבות. ואכן, היכולת להכיר תרבות, או להתערות בה, כרוכה לעתים קרובות בידיעת שפתה. הרעיון הזה מפותח במאמרה של רינת גולן, העוסק בקליטתם של עולים מברית המועצות לשעבר בישראל. גולן השוותה בין עולים שלמדו עברית באולפן לבין אלו שלא למדו בו. האולפן – כך מתברר – הוא מעין "בית תרבות" במובן שעליו דיברה ולדן. הוא מקנה לעולים לא רק את השפה הדבורה, אלא גם את הווי החיים במדינה. המחקר גילה שרמת העברית של העולים שלא למדו באולפן הייתה נמוכה, והם גם ביטאו חוסר שביעות רצון מקליטתם בארץ. לעומתם היו העולים שלמדו באולפן חדורי מוטיבציה לשלוט בשפה העברית וביטאו שביעות רצון רבה מקליטתם. לפיכך נטתה זהותם המוצהרת להיות ישראלית יותר ורוסית ויהודית פחות.

מאמרה של גולן, כמו זה של ולדן, מתאר את אזורם של אנשים בשפה – ובתרבות – הזרה להם. הקובץ הזה עוסק לא רק בגלגוליהם של אנשים המאמצים לעצמם שפה חדשה, אלא גם במעמדם של ביטויים המתגלגלים מתרבות אל רעותה. לא תמיד התרגום הזה אפשרי, כפי שראינו בדוגמה של "ימי השבוע הזוגיים". **משה סוקולוב** מראה מה קורה כשמבקשים לתרגם מונח בעל משמעויות תיאולוגיות וערכיות משפה אחת לאחרת. מאחר שכל מילה נושאת מטען תרבותי עשיר, רווי משמעויות והקשרים, וכל מילה קשורה למשפחות מילים טעונות לא פחות, אי אפשר לתרגם מילים כלשונן משפה אחת לאחרת. רחמים, למרות תרגומם המילולי, אינם mercy; מלאכים אינם angels ותפילה איננה prayer. מערכת ההקשרים שפורס כאן סוקולוב מלמדת שכדי להבין ביטוי אחד יש להכיר מארג שלם, או "צורת חיים", בלשונו של ויטגנשטיין.

רוביק רוזנטל מראה לכאורה מגמה הפוכה. "צורת החיים" של הביטויים העבריים אינה רק עברית. רוזנטל עוסק במטבעות לשון עבריים ובגלגוליהם. הוא מביא מטבעות לשון דומים מתרבויות אחרות, ומראה כיצד ביטויים עוברים מתרבות אחת לאחרת, מתעצבים מחדש ושבים לתרבות המקור כשהם נושאים עמם חותם אחר. יש במאמר שפע של דוגמאות ושל סוגי גלגולים תרבותיים. רוזנטל קובע ש"תחום צירופי הלשון מציג את תופעת היתוך התרבותי בדרך המובהקת והעשירה ביותר". לכאורה יש כאן היפוך של מה שמצאנו אצל סוקולוב. לא רק מילים יחידות, אלא צירופים שלמים יכולים לנדוד משפה אחת אל רעותה. אולם קריאה מדוקדקת במאמרו של רוזנטל מלמדת שהדרך שעושים הביטויים לא תמיד מאפשרת תרגום כפשוטו. כך למשל היה "אות קין" במקורו התנ"כי אות הגנה ולא אות קלון. התנ"ך תורגם לגרמנית, הביטוי השתרש שם במשמעות הפוכה, וחזר אל העברית כשהוא טעון בה.

הקריאה במאמריהם של סוקולוב ושל רוזנטל מלמדת שלהתחקות על שורשיה – הלשוניים והתרבותיים כאחד – של כל מילה ומילה עשויות להיות השלכות מרחיקות לכת. זה מה שקרה **לפטר קריקסונוב** בבואו לתרגם מחדש את **שמשון** מאת זאב ז'בוטינסקי מרוסית לעברית. הסיפור המרתק הזה מזמן לקורא שלל הפתעות, שלא על כולן אתעכב כאן, שכן ברצוני לאפשר לקורא הסקרן לגלותן בעצמו. אומר רק זאת: מתרגמיו הקודמים של **שמשון** בחרו לראות בו רומן המתאר את שמשון התנ"כי. לכן תרגמו את דבריו בעזרת פסוקים הלקוחים מסיפור שמשון המקראי. קריקסונוב גילה שז'בוטינסקי בחר, במודע, להשתמש בשפה דיבורית יותר, שאינה נאמנה למקרא. התרגום המדויק שלו שופך אור על מהותו הנסתרת של הרומן הזה, על הקבלות בין דמותו של ז'בוטינסקי לבין זו של שמשון ובין שניהם כאחד לישו הנוצרי, ועל זיקה אפשרית בין הרומן הזה לבין **האמן ומרגריטה**, שגם אותו תרגם קריקסונוב מחדש לעברית.

דבריו של קריקסונוב, כמו דבריהם של ברטוב, שיניאק וגדיש (ובמידה מסוימת גם של דיקמן), הם עדותו של בעל הדבר על הפרויקט שבו הוא עוסק. הספר

נחתם בשתי עדויות של שתי כותבות השייכות גם הן לקבוצה הזאת: **חנה פנחס-כהן**, כלת פרס ראש הממשלה לשירה לשנת 1995, וגיל הראבן, כלת פרס ספיר לספרות לשנת 2002. פנחס-כהן היא תוצר של הרקע המובלט במאמרה של ולדן: בת להורים מעפילים, ששפת גן הילדים שלה היא עברית, אולם שפות אמה הן בולגרית ולדינו. לא הייתה לה שפה שבה הרגישה בת בית. תהליך חיפוש השפה שבה תמשיג את חוויותיה הפך להיות התהליך שבו היא כותבת את שירת חייה. הוא עובר בתחנות הכוללות בין השאר את הזונה הזקנה של יפו, את רות המואבייה, את ריח השדות, את הקשר בין דרדר שהוא קוץ לבין דר שהוא עיגול, את המשנה ואת ביאליק, את ישו הצלוב ואת תחייתו של אוזיריס. החומרים שמהם עשויה שירתה יוצרים קשר סבוך בין שפת התרבות הכללית לבין הביוגרפיה האישית של יוצרת אחת.

גם גיל הראבן שואבת את חומרי היצירה שלה מחיי היומיום. היא מספרת על סדנאות של כתיבת פרוזה עברית שהיא מנחה, ועל בחירותיה שלה – ושל סופרים אחרים – בבואם לקבוע את משלב הדיבור של גיבוריהם. מתברר שהשימושים הספרותיים המוצלחים שנעשים בלשון המדוברת כמעט לעולם אינם תעתיק של דברים שהאוזן שומעת. לאמור: מי שיציב מכשיר הקלטה ויתעד את שפתם היומיומית של דוברי העברית, ולאחר מכן יעלה על הכתב את מה שקלט המכשיר, ימצא עצמו משתמש בשפה שאינה אמינה. שפת דיבור אמינה נוצרת מתוך המצאה של הכותב של מה שעשוי להיות שפה של ממש – לא מתוך השפה כפי שהיא מדוברת הלכה למעשה. הראבן בוחנת שורה של דוגמאות מסיפורים ורומנים שונים כדי לקבוע אילו צורות דיבור נשמעות אמינות ואילו אינן עומדות במבחן הזמן או במבחן סבלנותו של הקורא.

הראבן מראה כיצד ניזונה השפה הכתובה מ"פזמון שהתנגן בבוקר ברדיו, משהו שהמוסכניק שלנו אמר, מילה שהפועט שלנו שיבש בהן, כרזת פרסום שראינו ברחוב, בחירת הדוכיפת לציפור הלאומית" – ולא רק ממה שמכונה קלאסיקה. היא כותבת ש"כדי להצמיח דברים חדשים ומעניינים יש צורך גם בזבל". יהיו – אני מניח – מי שיחלקו על הקביעה הזאת. וטוב שכך: הקובץ הזה כולו נועד להיות מקור להתייחסות ולביקורת, לדיון ולשיח. אם יש קונסנזוס שעורכו שואף אליו הרי אין הוא נוגע להסכמה על תוכן, אלא לקביעה שכותביו ניחנו רובם ככולם בעברית משובחת.

את הרעיון להקים קבוצת מחקר שתבחן את העברית כשפת תרבות יזם ראש מכון ון ליר בירושלים, פרופ' גבריאל מוצקין. תרגומה של היוזמה הברוכה הזאת לשפת המעשה לווה בדיונים מתמשכים ביני לבין ראש תחום תרבות וזהות יהודית במכון, הרב פרופ' נפתלי רוטנברג. נפתלי סייע לי רבות בעצה נבונה מניסיונו העשיר, הן כעורך וכותב, הן כמאתגר אחרים לחשיבה וליצירה. קבוצת המחקר והכנס שבבקבותיה התקיימו בזכות עבודתן הרבה והבלתי נלאית של דפנה שרייבר, מנהלת

תחום תרבות וזהות יהודית במכון, ושל שירה קרגילה העוזרת על ידה. מחלקת הפרסומים של המכון, בתחילה בראשותה של שרה סורני ולאחר מכן בראשותה של ד"ר טל כוכבי, ליוותה במסירות את התהליך הסבוך של הפיכת המילים הנאמרות לקבצים כתובים. יונה רצון הפיקה את הקובץ במסירות ובמקצועיות. עריכת הלשון הקפדנית והנעימה של הניה קולומבוס העניקה לקבצים הללו את איכותם התקנית, שספר שעניינו השפה העברית חייב להקפיד עליה שבעתיים.

ללא יוזמתו של ראש המכון גבריאל מוצקין לא היה נולד הרעיון מלכתחילה. ללא תרומתו של נפתלי רוטנברג לא היה הרעיון מוליד קבוצת מחקר. ללא דפנה שרייבר ושירה קרגילה לא הייתה הקבוצה זוכה להתכנס לדיוניה ולהציג את תוצריה בכנס. ללא שרה סורני וטל כוכבי – והצוות המסור שלהן – לא היו פרוטיו של הכנס הזה הופכים לספר. ללא הניה קולומבוס לא היה הספר הזה מוגש לקוראיו כראוי. אני מבקש להודות מעומק הלב לכולם.